

М. О. Барановський

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ЇХ ДЕПРЕСИВНОСТІ

Розглянуті особливості розвитку демографічної ситуації в розрізі регіонів України, сформовані типи районів за інтегральним показником демографічного розвитку, встановлено взаємозалежність між демографічними індикаторами та рівнем депресивності сільських районів.

Постановка проблеми. Зростання уваги до проблематики сільського розвитку обумовлене кількома обставинами, головними з-поміж яких є: 1) тривала стагнація сільських територій (депопуляція, зубожіння населення, занепад соціальної сфери тощо); 2) переоцінка значущості аграрного сектору в постіндустріальному суспільстві; 3) усвідомлення необхідності зміни концептуальних засад розвитку сільських територій; 4) розширення функцій сільської місцевості. Загальні проблеми розвитку сільських територій набули специфічних трансформацій під впливом регіональних особливостей тієї чи іншої території. Це призвело до поляризації соціально-економічного простору, наслідком якої стала поява сільських депресивних територій, котрі характеризуються тривалими стагнаційними процесами. Саме такі території мають стати першочерговими об'єктами регіональної політики та наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні роки проблематика розвитку сільських територій набула значного розголосу. Теоретико-методологічні засади сільського розвитку викладені у фундаментальних працях В. Юрчишина, О. Онищенко, П. Саблука, В. Рябоконя, О. Павлова. У контексті вивчення сільських депресивних територій особливо варто відзначити наукові праці Л. Шепотько, І. Прокопи, І. Лісового. У них сформульовані концептуальні підходи до комплексного вивчення сільських територій, розроблені критерії визначення сільських населених пунктів, котрі потребують державної підтримки, здійснено критичний аналіз індикаторів депресивності сільських районів тощо. Водночас, враховуючи складність та багатоаспектність питань регіональної депресивності, відносно новизну даної проблематики, недосконалість законодавчої бази, далеко не всі аспекти формування та розвитку депресивних аграрних територій набули належного відображення в наукових дослідженнях. Особливе здивування викликає той факт, що до сьогодні дискусійним залишається питання об'єктивної делімітації сільських депресивних територій.

Головним завданням даного дослідження є аналіз демографічної ситуації сільських районів України та оцінка можливостей застосування демографічних показників для ідентифікації депресивних територій.

Виклад основного матеріалу. У багатьох наукових дослідженнях, у т. ч. й автора даної статті [1], доводиться доцільність визначення депресивних територій не на рівні регіонів, а на рівні адміністративних районів. Водночас це породжує проблему належного статистичного представлення показників, які могли б найбільш об'єктивно відображати стан депресивності сільських територій. Із п'яти

офіційних показників депресивності сільських територій, котрі визначені Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів», два відображають стан демографічної ситуації – щільність сільського населення та природний приріст. При існуванні різних точок зору стосовно критеріїв ідентифікації проблемних територій, об'єктивну критику доцільності застосування саме цих показників [2], більшість науковців визнають, що демографічні характеристики належать до визначальних індикаторів депресивності сільських територій. У кінці 90-х років ХХ ст. групою науковців під керівництвом Л. Шепотько [4] були розроблені критерії та визначений кількісний склад депресивних районів на основі відсоткового представлення у них вимираючих та занепадаючих сільських населених пунктів (до категорії вимираючих ними були віднесені сільські населені пункти, котрі відповідають трьом критеріям: а) частка пенсійного населення перевищує 65 %; б) частка пенсіонерів становить понад 50 % і відсутні діти віком до 16 років; в) частка пенсіонерів перевищує 40 % і кількість мешканців становить менше 50 осіб).

Дещо пізніше аналогічні дослідження для визначення сільських депресивних територій були здійснені І. Прокопою та О. Поповою [2]. Проте вони базувалися на використанні показників заселеності (щільність сільського населення) та депопуляції (природний приріст) населення.

Питання про доречність використання різноякісних показників для делімітації депресивних територій до сьогодні залишається актуальним завданням. Доцільність включення до переліку індикаторів депресивності показників демографічного стану території не викликає заперечень. Дискусійною видається проблема кількості складу показників. Рахуючи досвід країн ЄС у визначенні депресивних аграрних територій, результати досліджень І. Прокопи [2], варто визнати, що їхня делімітація може бути здійснена з використанням двох-трьох, переважно демографічних показників, у комбінації з показниками ринку праці та доходів населення. При цьому постає питання про необхідність відбору найбільш репрезентативних індикаторів демографічного стану території.

З метою визначення особливостей впливу стану демографічних процесів на формування та розвиток депресивних територій нами було проведено аналіз основних показників демографічної ситуації в розрізі 490 адміністративних районів України.

Інформаційну основу зазначеного дослідження склали дані статистичних щорічників у розрізі регіонів України, офіційні показники моніторингу для визначення депресивних територій, річна звітність Держкомстату України (форми А-1 – загальні підсумки природного руху населення та МА-1 – розподіл мігрантів за потоками). Усього для характеристики демографічного розвитку адміністративних районів України були використано 7 показників (X_1 – щільність сільського населення; X_2 – загальний природний приріст; X_3 – природний приріст у сільській місцевості; X_4 – динаміка сільського населення за 2005-2007 рр.; X_5 – динаміка сільського населення за 2001-2007 рр.; X_6 – сальдо міграційної рухомості сільського населення у розрахунку на 1 тис. мешканців; X_7 – середня людність сільських поселень). Усі показники, за винятком X_5 , були розраховані як пересічне значення за 2005-2007 рр., оскільки згідно Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів» визначення індикаторів депресивності має здійснюватися за три останні роки. Зазначені показники досить повно та об'єктивно представляють демографічні характеристики сільських районів, і, що особливо важливо, вони стосуються (за винятком загального показника природного приросту) лише сільської

місцевості адміністративних районів. Це дозволяє уникнути недоліків статистично-го обліку в тих районах, центрами яких є міста обласного підпорядкування.

Дане дослідження мало дати відповідь на такі питання: 1) які з демографічних показників є найбільш значущими індикаторами депресивності сільських територій; 2) чи існує залежність між рівнем демографічного розвитку та станом депресивності території; 3) які регіональні відмінності в концентрації явищ депресивності склалися в Україні.

Для визначення значущості окремих показників демографічного розвитку було використано факторний аналіз. Враховуючи невелике число показників було виділено лише два фактори, які сумарно відображали майже 80 % вихідної інформації. Найвищими значеннями факторних ваг \hat{a}_{ij} вирізняються показники природного приросту (X_2 та X_3) та динаміки чисельності сільського населення (X_4 та X_5). Відтак саме вони є найбільш вагомими індикаторами депресивності сільських адміністративних районів у складі демографічних чинників.

Залежність між демографічним розвитком території та рівнем її депресивності можна оцінити шляхом порівняння відповідних інтегральних показників. Визначення як часткового індексу демографічного розвитку, так і рівня депресивності сільських районів, здійснювалося за формулою

$$R = \left(\sum_i^n \frac{X_{\max} - X_i}{X_{\max} - X_{\min}} \right) + \left(\sum_i^n \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}} \right),$$

де R – інтегральний показник депресивності території, X_i – фактичне значення i -го показника, X_{\min} та X_{\max} – відповідно мінімальне та максимальне значення вихідних показників. Перша частина формули застосовується до показників-стимуляторів, друга – показників-дестимуляторів. Інтегральний індекс депресивності визначався на основі 16 показників, котрі були об'єднані в чотири групи («Рівень господарського розвитку та інфраструктури», «Фінансова самодостатність», «Доходи та зайнятість», «Демографічна ситуація»). Як показали результати кореляційного аналізу між показниками демографічного розвитку та інтегральним показником депресивності існує лінійна, пряма, сильна залежність ($r=0,881$). Свідченням їхньої тісної залежності є також величина коефіцієнта апроксимації $R^2=0,6273$ (рис. 1). Найкращі позиції в рейтингу адміністративних районів за показниками демографічного розвитку займають Овідеопольський район Одеської та Києво-Святошинський район Київської областей, найгірші – Перевальський район Луганщини та Поліський район Київщини.

З позиції класичної суспільної географії важливим методом дослідження будь-яких соціально-економічних процесів є метод типології та класифікації. Він дозволяє виділити групи територій за схожістю основних індикаторів. Для типології адміністративних районів за показниками демографічного розвитку було використано кластерний аналіз, який дозволив сформувати сім кластерів. До складу першого кластеру ввійшов 31 район, другого – 58, третього – 116, четвертого – 116, п'ятого – 18, шостого – 98, сьомого – 53 райони. Виділені кластери (групи районів) помітно різняться між собою за основними показниками демографічного розвитку (табл. 1).

До складу першого кластеру ввійшли здебільшого адміністративні райони, котрі характеризуються відносно сприятливою демографічною ситуацією, високою щільністю сільського населення та великою людністю поселень. Майже половину даного кластеру формують адміністративні райони Івано-Франківської та Чернівецької областей. Інші регіони країни представлені в даному кластері района-

ми, які знаходяться в зоні впливу обласного центра (Вінницький, Жовтневий) та столиці (Броварський, Бориспільський, Вишгородський).

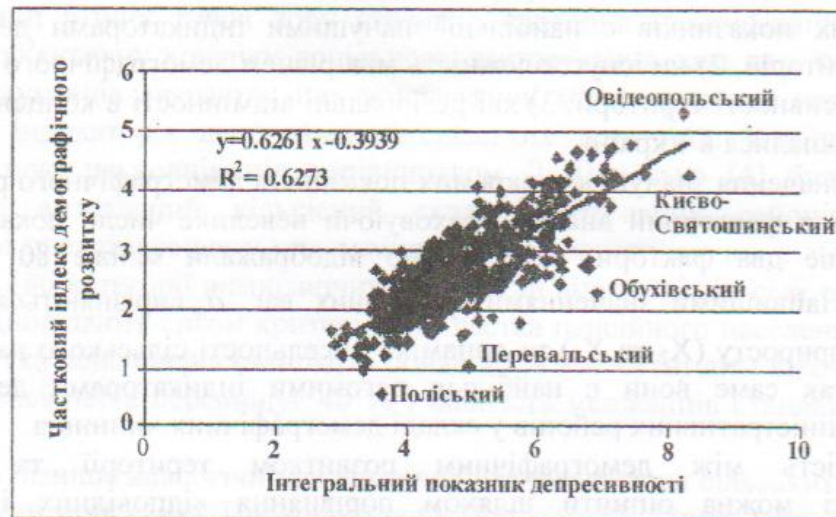

Рис. 1. Залежність між рівнем депресивності та показниками демографічного розвитку адміністративних районів України

Таблиця 1

Усереднена характеристика кластерів¹

Кластери	Щільність сільського населення	Природний приріст, всього	Природний приріст на селі	Динаміка сільського населення за 2005–2007 рр.	Динаміка сільського населення за 2001–2007 рр.	Сальдо міграційної рухомості сільського населення (на 1 тис. осіб)	Пересічна людність сіл	Інтегральний показник демографічного розвитку
1	53,2	-5,3	-5,9	-1,3	-3,9	-0,3	1233,8	3,6
2	35,6	-7,5	-8,8	-2,1	-5,9	-0,9	863,5	3,1
3	28,8	-9,1	-10,7	-2,7	-7,3	-1,1	617,4	2,7
4	23,6	-11,0	-12,6	-3,3	-9,0	-1,3	458,0	2,5
5	65,4	-2,8	-3,0	-0,5	-1,6	-0,1	1868,2	4,2
6	17,1	-12,6	-14,7	-4,0	-10,5	-2,1	332,1	2,2
7	13,7	-13,6	-16,7	-4,7	-12,1	-2,5	223,5	1,9
	27,3	-10,1	-11,8	-3,1	-8,3	-1,4	593,0	2,6

¹Розраховано автором

Другий кластер формують райони переважно Вінницької, Дніпропетровської, Херсонської та Черкаської областей. Демографічні показники даного кластеру помітно гірші за відповідні показники першого, проте кращі за загальнонаціональні. Головними типоформуючими чинниками виступають досить висока щільність населення та значна людність сільських населених пунктів.

Третій та четвертий кластери близькі між собою за основними показниками демографічного розвитку. Це найбільш масовий тип районів (47 % від загальноукраїнського показника), які характеризуються близькими до пересічних показниками демографічного розвитку. Більш-менш суттєва різниця спостерігається між ними лише за показником середньої людності сільських населених пунктів (617,4 та 458,0 відповідно). Райони даного типу переважають у

складі Вінницької, Волинської, Київської, Кіровоградської, Тернопільської областей. Так у Вінницькій області їхня частка становить 67 % від усіх адміністративних районів регіону, Волинській – 69 %, Кіровоградській та Тернопільській – по 76 % (рис. 2).

Окремої уваги заслуговує п'ятий кластер, куди увійшло лише 18 районів, котрі характеризуються найвищим рівнем демографічного розвитку. Так щільність сільського населення цієї групи районів перевищує пересічне значення в 2,4 рази, середня людність сільських поселень – у 3,1 рази. Головним системоформуєчим чинником виділення даного кластеру є високий показник людності сільських населених пунктів. Водночас щільність населення варіює в дуже значних межах – від 115 осіб/км² у Виноградівському районі Закарпаття до 25 осіб/км² у Кам'янсько-Дніпровському районі Запорізької області. Найбільше представництво в даному кластері мають Закарпатська (27,8 %) та Одеська (22,2 %) області.

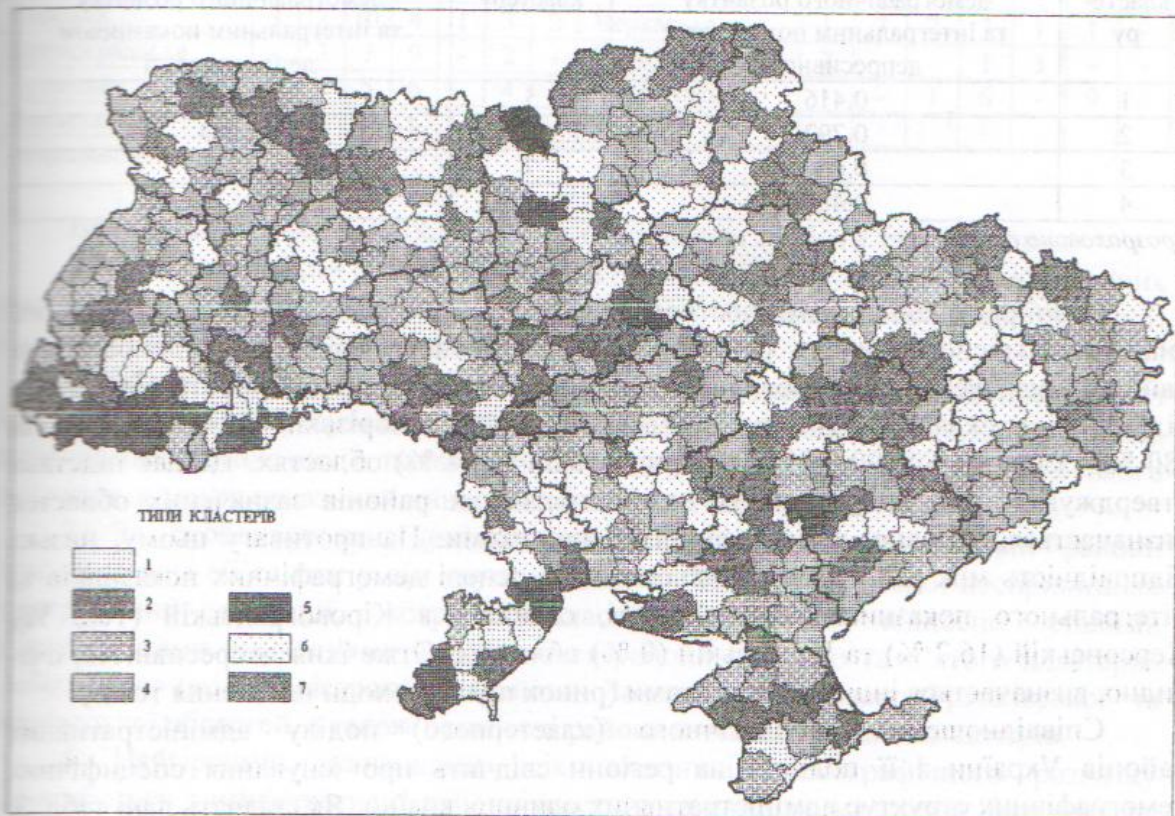

Рис. 2. Кластеризація адміністративних районів України за особливостями демографічного розвитку

У контексті аналізу стану депресивності сільських територій особливої уваги заслуговують адміністративні райони, котрі сформували шостий та сьомий кластери. Вони характеризуються найнижчими показниками демографічного розвитку. Наприклад, середня людність сільських поселень у районах сьомого кластеру в 2,7 рази менша за пересічний у країні показник і 8,4 рази менша відповідного показника для районів п'ятого кластеру. Типоформуєчими чинниками тут виступають висока депопуляція, інтенсивне скорочення сільського населення та дуже низька людність сільських населених пунктів.

Загалом до складу шостого та сьомого кластерів увійшов 151 адміністративний район, що становить 30,8 % загальнодержавного показника. Найбільше представництво тут мають Чернігівська (10 % від числа районів даного типу в Україні), Сумська (9,3 %), Полтавська (11,3 %) та Харківська (11,9 %) області.

Саме ці райони з високим рівнем ймовірності можуть бути віднесені до категорії депресивних територій.

На тісну залежність між частковим індексом демографічного розвитку та інтегральним показником депресивності вказує кореляційна залежність між ними, про що йшлося вище. Водночас сила кореляційної залежності між показниками демографічного розвитку та інтегральним показником депресивності є неоднаковою для різних кластерів. Найбільш тісна кореляційна залежність спостерігається в другому та п'ятому кластерах, найменша – першому та четвертому (табл. 2).

Таблиця 2
Кореляційна залежність між інтегральними показниками у розрізі кластерів²

Номер кластеру	Кореляційна залежність між частковим індексом демографічного розвитку та інтегральним показником депресивності	Номер кластеру	Кореляційна залежність між частковим індексом демографічного розвитку та інтегральним показником депресивності
1	0,416	5	0,806
2	0,792	6	0,543
3	0,664	7	0,539
4	0,483		

² розраховано автором

Певні регіональні відмінності спостерігаються і при здійсненні порівняльного аналізу кількісного складу районів шостого, сьомого кластерів і депресивних районів, визначених на основі інтегрального показника проблемності. Найбільша відповідність склалася в Дніпропетровській (100 %), Запорізькій (71,4 %), Сумській (80 %), Харківській (90,9 %) та Чернігівській (68,4 %) областях. Це дає підстави стверджувати, що депресивність адміністративних районів зазначених областей визначається, головне, демографічними чинниками. На противагу цьому, низька відповідність між районами, визначеними на основі демографічних показників та інтегрального показника депресивності, склалася в Кіровоградській (18,2 %), Херсонській (16,7 %) та Черкаській (0 %) областях. Отже їхня депресивність, очевидно, визначається іншими чинниками (ринок праці, доходи населення тощо).

Співвідношення типологічного (кластерного) поділу адміністративних районів України з її поділом на регіони свідчить про існування специфічних демографічних структур адміністративних одиниць країни. Як свідчать дані табл. 3, за особливостями демографічного розвитку найбільш однорідними є території Чернівецької, Донецької та Сумської областей, адміністративні райони яких належать лише до трьох типів (кластерів). Натомість демографічні структури Київської та Одеської областей є найбільш складними, оскільки їхні райони представлені в усіх семи кластерах.

З позицій суспільної географії варті уваги типозони, котрі формуються із районів суміжних областей. Такими є наприклад ареали районів шостого та сьомого кластерів у межах Чернігівської, Полтавської, Сумської, Харківської та частково Київської областей (близько 50 районів), п'ятого кластеру в межах Закарпатської та Івано-Франківської областей, першого кластеру в Івано-Франківській та Чернівецькій областях тощо. Наявність таких типозон вимагає координації зусиль управлінців сусідніх регіонів у розробці заходів покращання в них соціально-демографічної ситуації.

Розподіл адміністративних районів України за різними кластерами, од.³

Таблиця 3

Регіони України	Розподіл районів за кластерами							Регіони України	Розподіл районів за кластерами						
	1	2	3	4	5	6	7		1	2	3	4	5	6	7
АР Крим	1	6	7	1	-	-	-	Миколаївська	-	-	6	4	-	6	2
Вінницька	2	6	9	9	1	-	-	Одеська	4	4	4	2	4	7	1
Волинська	-	1	6	5	-	3	1	Полтавська	-	-	2	6	-	9	8
Дніпропетровська	-	5	1	5	-	5	6	Рівненська	1	3	7	4	-	1	-
Донецька	-	-	3	7	-	8	-	Сумська	-	-	-	4	-	6	8
Житомирська	-	-	5	5	-	8	5	Тернопільська	-	4	7	6	-	-	-
Закарпатська	2	5	1	-	5	-	-	Харківська	-	-	3	6	-	10	8
Запорізька	-	2	4	5	2	4	3	Херсонська	2	5	4	4	-	3	-
Івано-Франківська	7	1	3	1	2	-	-	Хмельницька	-	1	5	8	-	6	-
Київська	3	2	10	4	1	3	2	Черкаська	1	7	7	3	1	1	-
Кіровоградська	-	3	7	9	-	2	-	Чернівецька	7	-	-	1	3	-	-
Луганська	-	-	5	6	-	4	3	Чернігівська	-	-	1	6	-	9	6
Львівська	-	4	9	5	-	2	-								

зраховано автором

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки.

1. У межах України сформувалися суттєві міжрайонні відмінності в основних показниках демографічного розвитку, що є однією із форм прояву асиметричності соціально-економічного розвитку.
2. Демографічні показники є важливими індикаторами депресивності сільських територій. Результати факторного аналізу свідчать про те, що найбільш впливовими з-поміж них є показники природного приросту всього та сільського населення, а також показники динаміки чисельності сільського населення.
3. За особливостями демографічного розвитку адміністративні райони України можна об'єднати у сім груп (кластерів). За умов загальної несприятливої демографічної ситуації, котра склалася в Україні, відносно сталими демографічними тенденціями вирізняються райони першого та п'ятого кластерів. Здебільшого це адміністративні райони Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей, а також приміські райони столиці й обласних центрів.
4. Найгіршими значеннями всіх показників демографічного розвитку відзначаються адміністративні райони шостого та сьомого кластерів. Зазвичай це периферійні аграрні території, котрі характеризуються низькою заселеністю та незначною людністю сіл, а також негативними тенденціями природного та механічного руху сільського населення. Найбільше таких районів мають північно-східні регіони України.
5. Між показниками демографічного розвитку та рівнем депресивності сільських районів існує досить тісна залежність, яка, щоправда, характеризується певними як міжкластерними, так і міжрегіональними відмінностями. Водночас неперечним є той факт, що демографічні показники є важливими індикаторами депресивності, котрі можна успішно використовувати для делімітації різних типів проблемних територій.

Бібліографічні посилання

- Барановський М. Ключові проблеми ідентифікації сільських депресивних територій / М. Барановський // Економіка України. – №7, 2008. – С. 65–73.

2. Прокопа І. Депресивні сільські території: методичні засади визначення / І. Прокопа, О. Попова // Економіка України. – №8, 2007. – С. 61–70.
3. Прокопа І. Депресивність аграрних територій: український вимір / І. Прокопа, Л. Шепотько // Економіка України. – №7, 2003. – С. 59–66.
4. Шепотько Л. Визначення сільських населених пунктів, що потребують державного протекціонізму / Л. Шепотько, Д. Мотрунич, І. Прокопа, О. Максимюк // Проекти нормативних і методичних матеріалів. – К., 1998. – С. 10–13.

Надіслано до редколегії 4.11.08

УДК 911.3 (477)

А. О. Корнус

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ У ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

На підставі агрегованого рейтингу економічного середовища встановлено регіональні особливості розвитку цієї складової суспільно-географічного процесу в розрізі адміністративних областей Північно-Східного регіону України.

Постановка проблеми. Перехід до сталого розвитку вимагає зрушень як у сфері свідомості та духовності, так і трансформації матеріальних основ існування суспільства – економічних умов, які створюють базис для соціального розвитку і прогресу. Більш того, такий перехід має проходити узгоджено, тобто за відносно вирівняних темпів соціально-економічного розвитку суспільно-географічних систем різних рівнів. Отже, необхідною передумовою переходу до сталого розвитку є дослідження темпів розвитку складових соціогеосистем і, у першу чергу, економічної складової, а також забезпечення їхнього вирівнювання.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Методичним основам дослідження соціогеопроектів в регіональних соціогеосистемах та питанням територіальної організації суспільно-географічних процесів в Україні присвячено кілька праць. Просторовим аспектам організації та стану суспільно-географічного процесу в регіонах України та класифікації останніх на підставі різноманітних індексів, рейтингів, асоціативності і динаміки присвячені [6, 7]. З позицій синергетики названі вище питання розглянуті у [5].

Формулювання мети і завдань дослідження. Для України основні проблеми переходу до сталого розвитку пов'язані з соціально-економічними причинами. У зв'язку з цим, основними завданнями дослідження є висвітлення основних тенденцій економічної складової суспільно-географічного процесу у Північно-Східному регіоні України, оцінка неоднорідності областей регіону за економічним розвитком, виявлення співвідношення темпів розвитку регіонів.

Викладення основного матеріалу. Під Північно-Східним регіоном у нашій роботі розуміється територіальна система, що складається з чотирьох областей України: Луганської, Сумської, Харківської і Полтавської (рис. 1). Загальна площа території, що вивчається, – 84,0 тис. км², (13,92 % території України). Станом на 1.09.2007 р. тут проживало близько 4,1 млн. осіб, зокрема (без урахування чисель-